
TANULMÁNYOK

SZELÉNYI IVÁN–GIL EYAL–ELEANOR TOWNSLEY

Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai*

Bevezető

Ebben a tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy mik azok a megkülönböztető sajátosságok – ha léteznek ilyenek egyáltalán –, amelyek a posztkommunizmus gazdasági intézményeit és társadalmi szerkezetét jellemzik.

Elemzésünk kiindulópontjául David Stark álláspontja szolgál, miszerint teleologikus és félrevezető úgy értelmezni a posztkommunizmust, mint átmenetet az államszocializmusból egy jól meghatározható cél, nevezetesen a liberális kapitalizmus felé. Ha a „*piaci kapitalizmusba való átmenet*” eszméjéből indulunk ki, könnyen előfordulhat, hogy *rossz kérdéseket* teszünk fel az átmenet dinamikájára vonatkozóan. Így például, ha feltételezzük, hogy a volt államszocialista társadalmak szükségszerűen a piaci kapitalizmus felé haladnak, akkor rögtön keresgélni kezdünk, vajon kik is lesznek majd a termelési eszközök új tulajdonosai, s előbb-utóbb beletorkollunk abba a kérdésbe, hogy az új nagypolgárság vajon a korábbi nomenklatúrából alakul-e ki, vagy léteznek-e más olyan történelmi aktorok, akik elfoglalhatják ezt a strukturális jelentőségű pozíciót. De mi van akkor, ha a posztkommunista átalakulás valódi küzdelmeinek tétje *NEM a tulajdon*, hanem a *rendelkezési jog*? Mi van akkor, ha a kialakuló új hatalmi elit magvát nem a magántulajdonosok, hanem a technokraták

* A tanulmány második részét következő számunkban közöljük. A dolgozatot az angol eredetiből Náday Judit fordította magyarra. – Szerk.

és a menedzserek alkotják – akik a kulcsfontosságú gazdasági döntéseket, jelentős magánvagyon híján, kulturális tőkájukra és technikai know-how-jukra hivatkozva hozzák meg –, megosztva a hatalmat a kulturális tőke többi birtokosával, azaz az értelmiség egyéb rétegeivel?

Jelen dolgozatunkban a posztkommunista társadalmi alakulatot menedzser-kapitalizmusként kívánjuk értelmezni. Először felvázoljuk, hogy milyen gazdasági intézmények alakulhatnak ki az új rendszerben, majd körvonalazzuk a posztkommunista menedzser-kapitalizmus politikai gazdaságtanát. Ebben a diffúz tulajdonviszonyok által jellemzett gazdasági szisztémában létezik ugyan tőke- és munkaerőpiac, ám a gazdasági vagyon nem személyes magántulajdonosok kezében összpontosul. Másodsorban szeretnénk felállítani néhány empirikusan ellenőrizhető hipotézist a kialakuló új társadalom társadalmi szerkezetére vonatkozóan. 1. Megmutatjuk, hogy a posztkommunista gazdaság döntéshozói pozícióinak birtokosai olyan emberek közül kerülnek ki, akik már a kommunizmus bukása előtt is vezető hivatalokat töltöttek be. 2. Bebizonyítjuk, hogy e döntéshozói pozíciók letéteményesei rendszerint nem rendelkeznek jelentős tőketulajdonnal, hatalmukat és kiváltságaikat nem magánvagyonukra, hanem szakértelmükre hivatkozva birtokolják. 3. Azt is bemutatjuk, hogy a menedzser-élit számos ponton összefonódik az új politokráciával és kulturális elitel. A posztkommunista társadalom új hatalmi elitje nem tulajdonosokból áll; uralkodó frakcióját (dominant fraction) – Bourdieu fogalmával élve – a technokratamenedzser-elit és az új politokrácia, alávetett frakcióját (dominated fraction) pedig a humán és társadalomtudományi elit-értelmiség alkotja.

A posztkommunista menedzserizmus itt előadott elmélete nem a menedzserizmus klasszikus elméletének pusztá alkalmazása, ellenkezőleg: ez utóbbit számos pontot vitatjuk. Először, mivel jelen dolgozatunkban a kapitalista fejlődés korai szakaszába lépő gazdaságokkal foglalkozunk, elemzésünkkel nem kívánjuk azt állítani, hogy a fejlett piacgazdaságokban a tulajdon veszt jelentőségéből és egyre kevésbé válik a társadalmi hatalom forrásává. Másodszor, nem állítjuk, hogy a magántulajdonosi osztály helyét a menedzserek osztálya veszi át, csupán arra mutatunk rá, hogy az államszocializmus uralkodó rendjének helyébe – személyes magántulajdonosok híján – az értelmiség lép, élén az értelmiség legerősebb frakciójával: a technokrata menedzser-elittel. Harmadszor, bár bizonyos jelek arra vallanak, hogy a menedzser-kapitalizmus képes önmaga újratermelésére, megkockáztatjuk a feltevést, hogy ez a gazdasági rendszer végül mégis átmeneti formának bizonyul. Jóllehet a posztkommunista társadalom uralkodó elitjeinek – mint bemutatjuk – az az érdeke, hogy újratermelje a menedzser-kapitalizmus alapját képező diffúz tulajdonviszonyokat s ezzel akadályozza a személyes magántulajdonosok, más néven a tulajdonos nagypolgárság színrelépését, elképzelhető, hogy ez az

osztály a jövőben mégis megjelenik és a posztkommunista menedzser-kapitalizmus végül nyugat-európai és észak-amerikai típusú tőkés rendszerre alakul át.

A MENEDZSERIZMUS ELMÉLETÉNEK FELÜLVIZSGÁLATA

Kezdjük a harmadik ponttal. Kiindulásul feltételezzük, hogy a poszt-kommunista rendszer leírására a menedzser-kapitalizmus fogalma a legalkalmasabb. Bár hipotézisünk nagymértékben támaszkodik a menedzserizmus korábbi teóriáira, állításával el is távolodik ettől a szociológiai elméleti hagyománytól. Az alábbiakban tehát kifejtjük, hogy mit fogadunk el és mit kívánunk újragondolni a menedzserizmus téziseiből.

E feladat elvégzése érdekében mindenekelőtt körül kell határolnunk azt a szakirodalmat, mely okfejtésünk alapjául szolgál. Mivel elemzésünkben viszonylag szűk problémakörrel kívánunk foglalkozni, figyelmünk hatósugarán kívül marad a tulajdon és a rendelkezési jog általános problémája, valamint a „beágyazottságnak” (embeddedness), illetve az egyének (Granovetter 1985), a vállalatok (Mizruchi 1982; Mizruchi-Schwartz 1987) és a szervezetek (Fligstein 1990) hálózatainak újabban felvetett kérdése. Jelen dolgozatunkban figyelmünket a társadalmi struktúrára és az osztályviszonyokra összpontosítjuk, a kapitalizmus társadalmi szervezetének általános jellegű problémáit csak felületesen érintjük. Ebből a szempontból egyetértünk Neil Fligstein oly találó megállapításával, miszerint „a kapitalizmus utóbbi évtizedekben tapasztalt nagymértékű terjeszkedése ... azt jelzi, hogy ez a gazdasági rendszer sokféleképpen szerveződhet” (Fligstein 1995: 503). Bár az alábbiakban elismerjük, hogy a kelet-európai poszt-kommunista kapitalizmus rendszere sajátosan épül fel, dolgozatunkban a gazdasági intézményrendszernek csak azokkal a sajátosságai-val kívánunk foglalkozni, melyek alapján feltárhathatjuk e társadalom osztályszerkezetét.

A menedzser-kapitalizmus elméletének az osztály, közelebbről az uralkodó osztály természetének kérdéskörére szűkítését az is indokolja, hogy a menedzserizmus irodalmának jelentős hányada, kivált az 1970-es évek előtt íródott tanulmányok, maguk is elsősorban a technokrata/menedzser-elit, illetve a tulajdonos polgárság közti osztályviszonyok alakulására összpontosítják figyelmüket. Dolgozatunkban az imént említett irodalom nyomdokain haladunk azzal a szándékkal, hogy „rekonstruáljuk” – a fogalom habermasi értelmében – az ott előadott elméleteket.¹

A menedzser-kapitalizmus teóriája eredetileg az új osztály elméletek egyik változataként jelent meg. Egy korábbi tanulmányunkban (Martin-Szelényi 1988) azokat a teóriákat soroltuk az új osztály elméletek körébe, amelyek egyetértenek ugyan a marxizmussal abban, hogy a tulajdonos polgárság fokozatosan elveszíti hatalmát, de tagadják, hogy a burzsoázia bukása után osztály nélküli társadalom

vagy proletárdiktatúra alakulna ki. Ám az új osztály teoretikusai között csupán a tekintetben van összhang, hogy a tulajdonos polgárság helyét új uralkodó osztály veszi át. Arra a kérdésre, hogy milyen társadalmi aktorok és milyen ideológia nevében veszik majd át a régiek szerepét, illetőleg hogy mi lesz az új uralkodó osztály hatalmának az alapja, arra az új osztály elméletek különböző irányzatai más-más válaszokat adnak. Az új osztály elméleteken belül három irányzatot különíthetünk el. Az első irányzat a 19. században jelentkezett és legfőbb képviselői Marx anarchista kritikusi (elsősorban Bakunyn és Machajski) voltak. Ezek az anarchisták úgy vélték, hogy az új uralkodó osztály tagjai a szabadfoglalkozású radikális marxista értelmiségiek közül fognak kikerülni. A menedzser-kapitalizmus eszméjének kidolgozására az új osztály elméletek második irányzatán belül került sor. A nyugati fejlett kapitalizmus elemzői az 1930-as, 1940-es és 1950-es években arra a következtetésre jutottak, hogy a technokraták vagy a menedzserek lesznek azok az új társadalmi aktorok, akik fokozatosan átveszik a tulajdonosoktól a gazdaság döntéshozói pozícióit. Itt kell megemlítenünk, hogy ebben az időszakban a szovjet típusú társadalmak bírálói is hasonló elméletekkel álltak elő, azzal a különbséggel, hogy ők a sztálinista bürokratikus apparátust tekintették új osztálynak (Djilas). Az új osztály elméletek harmadik irányzatát „tudásosztály-elméletnek” nevezzük. Szószólói úgy vélik, hogy az új osztály, azaz a kritikai értelmiség, mely tagjait egyaránt toborozza a humán és a műszaki értelmiség soraiból, az ellenkultúra (Trilling Kristol), illetve a kritikai beszéd kultúrája (Gouldner) révén ássa alá a tőkés társadalmi rendet.

Az alábbiakban röviden áttekintjük az új osztály elméletek második irányzatának nyugaton kidolgozott változatait. Bár bebizonyosodott, hogy e teóriák nem alkalmasak a fejlett kapitalizmus leírására, a posztkommunista társadalom szerkezetének elemzése során meglepő tanúságokkal szolgálnak. Félreértés ne essék: nem azt állítjuk, hogy a kommunizmus bukása után végre felvirradt a menedzserosztályról szóló elméletek napja, pusztán azon véleményünknek szeretnénk hangot adni, hogy ezek az elméletek alkalmasabbak a posztkommunista társadalmi viszonyok és a születő kelet-európai kapitalizmus, mint a fejlett piacgazdaságok és az érett osztálytársadalmak szerkezetének vizsgálatára. Az ok egyszerű, mondhatni triviális, mégis sarkalatos elemét képezi a posztkommunista menedzserizmus alábbiakban kifejtendő elméletének. Nem másról van szó, mint hogy az államszocializmus összeomlása után az új tőkés rendszer számottevő tulajdonos polgárság nélkül jön létre. A legfontosabb kapitalista intézmények, elsősorban a tőke- és a munkaerőpiac a tulajdonosi osztályt megelőzve alakultak ki, s ilyen körülmények között az új hatalmi elit, bár nemcsak nagyvállalati vezetőkől áll, elsősorban a technokrata-menedzser elit körül szerveződik.

a) Menedzserek – új uralkodó osztály?

Az a gondolat, hogy egy idő után a technokraták és/vagy a menedzserek veszik majd át a magántulajdonosok helyét a társadalmi hierarchia csúcsán és a gazdasági rendszer döntési pozícióiban, egészen Saint-Simonig nyúlik vissza. Saint Simon, majd a nyomában Auguste Comte bíralták a tőkés piacgazdaság, úgymond, anarchikus működését, és hangot adtak azon meggyőződésüknek, hogy a társadalmi kérdéseket a tudomány észelveinek segítségével kell megoldani. Saint-Simon a tudósokat, köztük is elsősorban a természettudósokat tekintette az ész legfőbb képviselőinek. Ezért akart Auguste Comte, aki Saint-Simon tanítványa s egy ideig titkára volt, a szociológiából pozitív társadalomtudományt faragni.

Saint-Simon és Comte e gondolatai csekély befolyást gyakoroltak a társadalomtudósok következő nemzedékére. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Saint-Simon szcientizmusa más vonatkozásokban ne hatott volna Marxra, aki politikai programját – nem véletlenül – „tudományos” szocializmusnak nevezte, megkülönböztetendő eszméit az általa utópista szocializmusnak nevezett elképzelésektől. Marx nem hitt benne, hogy a technokraták vennék át a tőkés osztály helyét, de nem is tartott volna üdvösnek egy ilyen fejleményt. Azok a társadalomtudósok, akik a 19. század második felében tevékenykedtek, nagyjából egyetértettek Marxszal: nem kételkedtek abban, hogy a polgárság szilárd gazdasági és politikai hatalmat épít ki a tőke magántulajdona alapján. Saint-Simont elsősorban filozófusnak tekintették, aki – bármennyire érdekes politikai programot dolgozott ki – nem vehető számba a tőkés társadalmi fejlődés törvényeit valósághűen leíró társadalomtudósként.

A saint-simoni gondolatot a „Progresszív Korszak” (Progressive Era) és a „tudományos vezetés” (scientific management) teoretikusai élesztették újjá, élükön Veblennel és Tylorral. Veblen véleménye szerint a tulajdonosok „szabotálják” a gazdaságot. A *The Engineers and the Price System* (Veblen 1963) című művében Veblen arra a következtetésre jut, hogy a termelés valódi érdekeit egyedül a mérnökök képviselhetik, és könyvében utópikus, technokrata képet fest a jövő társadalmáról. A szocializmust, ha valaha is létrejön az Egyesült Államokban – írja Veblen 1919-ben –, nem az amerikai munkások fogják a világnak ezen a felén meghonosítani, hanem azok a társadalmi aktorok, a „mérnökök szovjetjei”, akiknek valódi érdekük fűződik a termeléshez, s akik, szemben a tőketulajdonosokkal, nem csupán a profitot akarják – Veblen szerint csalárd módon – zsebre vágni.

Bár a Saint-Simon, Comte (bizonyos mértékig Marx) és Veblen által képviselt szellemi hagyomány eszményítette a tudósokat és a technokratákat, e szerzőkben mégis csupán a menedzszerizmus előhírnökeit tisztelhetjük. Az általuk kidolgozott elméletek hősei nem vezetői képességekkel, hanem technikai és tudományos know-how-val rendelkeztek. Veblen például éppoly gyanakvással szemlélte a

menedzsereket, mint a tulajdonosokat. Szerinte sem a menedzserek, sem a tulajdonosok nem képviselhetik a termelés és a társadalom valódi érdekeit. A jelzett szellemi vonulat képviselői közül, ebből a szempontból, elsősorban Taylort tekinthetjük még leginkább a menedzszerelméletek atyjának.

A század első felében Berle és Means tett először módszeres kísérletet egy olyan struktúraelmélet megfogalmazására, melyben a társadalom csúcsán a tudósok és a mérnökök helyébe a menedzserek lépnek. A *The Modern Corporation and Private Property* című 1931-ben megjelent könyvükben kifejtik, hogy a családi üzletek hanyatlásával egyre kevésbé tekinthetjük a tulajdont a gazdasági hatalom forrásának. A gazdaság vezetői nem a személyes magántulajdonosok, hanem a menedzserek közül fognak kikerülni. E fejtegetések, melyek új utakat jelöltek ki a társadalomkutatás számára, Burnhamnek a *The Managerial Revolution* című művében már történelemfilozófiai állításokká kristályosodtak. James Burnham, a hajdani trockista, 1941-ben kijelentette, hogy a világ országaiban a Szovjetuniótól a náci Németországon és Japánon át a New Deal Amerikáig új társadalmi alakzat, a menedzszerizmus van kialakulóban, idejétmúlttá téve a szocializmus és a kapitalizmus kategóriáit. Az 1940-es és 1950-es években számos tudós tette magáévá a tulajdonos polgárság hanyatlásáról és a menedzserek hatalmának növekedéséről szóló elméletet, melyet alighanem Dahrendorf fejtett ki a legékeesszólóbban.

A menedzszerizmus elmélete az 1960-as évek után háttérbe szorult a társadalomtudományban. Szószólóinak fogyatkozó táborából elsősorban az Ehrenreich házaspárt (1977) emelnénk ki. Kifejtették, hogy a munkásság igazi ellenfele nem a tulajdonos polgárság, hanem a „szakértelmiségi-menedzserei osztály” (professional-managerial class). Ehrenreichék – mondhatni Poulantzas szellemében – úgy vélték, hogy a „szakértelmiségi-menedzserei osztályból” egyfajta új kispolgárság alakul ki. A menedzszerizmus másik legjelentősebb képviselője ebben az időszakban Galbraith (1971), aki azt jósolta, hogy a „technostruktúra” (technostructure), a „vállalat esze” (brain of the enterprise) által gyakorolt hatalom a modern gazdaságban olyan csoport kezébe kerül, mely a menedzserek legfelső rétegéből, valamint a tudományos és az oktatói elitből toborozza tagjait. Az 1960-as és 1970-es években már a menedzszerelméletek bírálói – köztük a neomarxisták – is egyre hangosabban hallatták hangjukat kimutatva, hogy a személyes magántulajdon a modern gazdaságban is megőrzi jelentőségét. Az új irányzat képviselői, így Maurice Zeitlin (1974) és Williams Domhoff (1967; 1970; 1986) bőséges bizonyítékkal szolgáltak arra vonatkozóan, hogy a nyugati fejlett kapitalista társadalmakban a tőketulajdon továbbra is meglehetősen koncentrált, és a termelővagyon jelentős hányadát továbbra is a családok és az egyének jól azonosítható szűk köre birtokolja. E kutatók azt is bebizonyították, hogy a személyes tulajdonosok az igazgatótanácsok tagjaiként, sőt a nagyvállalatok legfőbb vezetőiként még ma is messzemenően befolyásolják a legfonto-

sabb gazdasági – és politikai – döntéseket. Bár az korántsem egyértelmű, hogy a tulajdonosok e viszonylag szűk köre a menedzserekhez viszonyítva mekkora hatalmat gyakorol, annyi kétségtelennek látszik, hogy a nagypolgári osztály sem nem tűnt el, sem nem szorult háttérbe, egyszóval nem veszítette el társadalmi szerepét, mint ahogy azt a menedzserelméletek jóslták.

Az új osztály elméletek különböző irányzatairól szóló fejtegetésünk során abból a feltevésből indultunk ki, hogy a bemutatott teóriáknak minden bizonnyal megvan a maguk valóságalapja. Aligha hihetjük, hogy az elméletek pusztán a társadalomtudósok számárságai, már csak azért sem, mert az új osztály eszméje makacsul visszavisszatér a társadalomtudományi gondolkodásban. Az új osztály elméleteket ezért óvatosan kell kezelnünk, elismervén, hogy e teóriák – noha túlozva és túl messzemenő következtetéseket levonva – valós társadalmi folyamatokra utalnak. Meg mernénk kockáztatni azt a feltevést, hogy a mérnökök s egy későbbi időpontban a menedzserek csakugyan remélték, hogy át tudják venni a tulajdonosoktól a hatalmat, gyökeresen átalakítva a kapitalista gazdasági rendszert. (Taylort, Veblent és Burnhamet voltaképpen a technokrata/menedzseruralom antikapitalista ideológusainak is tekinthetjük, s így nem csodálkozhatunk, hogy műveik annak idején meglehetősen népszerűségnek örvendtek a vállalatvezetők körében.) Törekvéseik azonban végül kudarcot vallottak, méghozzá azért, mert a kiszorítani vágyott tulajdonos polgárság erősebbnek és harciasabbnak bizonyult, mint azt a menedzserek ideológusai feltételezték.

Mielőtt belefognánk a menedzserosztály-elmélet rekonstruálásába, összegezzük röviden e teória főbb állításait. Ez azért is szükséges, mert nem csupán egy elméletről, hanem egész szellemi hagyományról van szó, melynek különböző képviselői meglehetősen eltérő feltételezésekkel álltak elő a menedzseruralom jellegzetességeit és következményeit illetően. A menedzserosztály-elmélet „ideáltípusát” megalkotandó az alábbiakban összegezhetjük az idetartozó elképzelések legfőbb jegyeit: 1. A menedzser-kapitalizmus a tőkés rendszer legfejlettebb formája, sőt elképzelhető, hogy olyan gazdasági berendezkedést testesít meg, mely lényegében már nem is tekinthető kapitalizmusnak. E téren Burnham foglalja el a legszélsőségesebb álláspontot; nézete szerint a menedzserek, akik egy újfajta gazdasági logikát képviselnek, hosszabb távon gondolkodnak és tágabb érdekek nevében lépnek fel, mint a tulajdonosok. A menedzserek forradalma új formációt hozott létre, a történelem eddigi legfejlettebb társadalmi berendezkedését. 2. A tulajdonos polgárság helyére lépő új uralkodó osztály tagjai a menedzserek, illetve egyes teoretikusok szerint a mérnökök és műszaki értelmiségiek közül kerülnek ki. Az ezt az álláspontot képviselő tudósok többsége pozitívan nyilatkozik az új osztályról, bár vannak köztük olyanok, akik egy osztály nélküli társadalmat még lelkesebb örömmel üdvözlölnének. Mivel azonban ez utóbbi megvalósíthatatlan, az új osztály „fogyatékoságai” ellenére,

még mindig a menedzser-kapitalizmust tekinthetjük a „legnyerőbb” lapnak, melyet a történelem valaha is kiosztott az emberiségnek (Gouldner).

b) A menedzserosztály-elmélet rekonstrukciója

Amikor a posztkommunista társadalmi berendezkedést posztkommunista menedzserizmusnak nevezzük, ezt – a menedzserizmus tézise nyomán – abban a meggyőződésben tesszük, hogy a nagyvállalati vezetők döntő helyet foglalnak el az új társadalmi szerkezetben, sőt meglehet, hogy ők alkotják az új hatalmi elit magvát.

Az alábbiakban ismertetett elmélet mindazonáltal jelentős mértékben különbözik a menedzserizmus korábbi változataitól, köztük is elsősorban a menedzserforradalom Burnham-féle elméletétől.

Először is, nem tekintjük a posztkommunista menedzserizmust sem kikristályosodott rendszernek, sem fejlett tőkés gazdaságnak. Nem értünk egyet továbbá Burnhammal abban, hogy a menedzser-kapitalizmus túllépett a piacgazdaságon és maga mögött hagyta a kapitalizmust. A posztkommunista menedzserizmus alábbiakban vázolt elmélete történelileg meghatározott; egy olyan *korai kapitalista berendezkedést* szeretnénk megérteni a segítségével, melyben a piacgazdaság intézményei nem eltűnőben, hanem ellenkezőleg, kialakulóban vannak. Abban sem kételkedünk, hogy a posztkommunizmus alapvetően tőkés gazdasági rendszer. Annak ellenére, hogy a legfőbb intézmények még csak most formálódnak, s még nem alakult ki a „tulajdonosi jogoknak az a csomagja”, amely a nyugat-európai és észak-amerikai tőkés gazdaságokat jellemzi, a posztkommunista rendszer két fontos szempontból is kapitalistának tekintendő: egyfelől a tőke és a munka piacon kerül elosztásra, miközben a tőkét a magas haszon reményében fektetik be; másfelől megszűnik a teljes foglalkoztatottság, mivel a munkaerő nem feltétlenül kel el a piacon. Sem Weber, sem Polányi nem tagadná tehát, hogy a posztkommunista rendszerek a piac által integrált, modern kapitalista gazdaságok.

A fentiekből következik, hogy az új hatalmi elit *nem a tulajdonos polgárság helyét veszi át*. A történelem úgy hozta, hogy az államszocializmus uralkodó rendje az, mely a posztkommunista átalakulás során elveszti kiváltságait. Az államszocializmus uralkodó rendjét régi ellensége, a technokrácia söpri le a színről, megszerezve a privatizáció révén a gazdaság kulcstényezői fölötti rendelkezési jogot. A technokrácia az értelmiség egyes frakcióival szövetségben szilárdítja meg racionalizált hatalmát, mely jogi-racionális uralomként működik. A menedzserizmus teoretikusaitól eltérően az a véleményünk, hogy a posztkommunista menedzserizmus előtt nem a tulajdonos polgárság hanyatlása nyitja meg az utat. Ellenkezőleg: a technokrata menedzser elit körül kikristályosodó új hatalmi elit éppen azért kerülhet hatalomra, mert Európának ezen a felén *hiányzik a nagypolgárság*. A posztkommunista átmenet során tehát szoros összefüggés

van a tulajdonos polgárság hiánya és a menedzser-kapitalizmus kialakulása között. Bár a menedzsereknek és értelmiségi szövetségeseiknek sikerült összezúzniuk az államszocialista uralkodó rendet, a tulajdonosi osztály legyőzésére már nem biztos, hogy futotta volna az erejükből. Ésszerű feltételezésnek tűnik, hogy a menedzserek és az értelmiségiek csak akkor képesek felferekedni magukat a hatalomig, ha nem kell szembenézniük olyan félelmetes ellenséggel, mint burzsoázia.

Az új osztály elméletek második irányzatának képviselői úgy vélték, hogy az új uralkodó osztály tagjai a menedzserek (Burnham) vagy a technokraták (Veblen) közül verbuválódnak, netalán innen is, onnan is (Galbraith). A posztkommunizmus első éveiben kialakuló új hatalmi rendszer azonban, véleményünk szerint, nem írható le az iménti képletnek megfelelően. Bár a kommunizmus összeomlása után a technokrata-menedzser elit elfoglalta a gazdaság döntéshozói pozícióit, a politikai hatalom megragadására nem tett kísérletet. A politikai hatalom kulcspozícióit a különböző körökből kikerülő humán értelmiségiek ragadták magukhoz. A humán értelmiségiekből létrejövő, meglehetősen zárt új politokrácia aztán kénytelen-kelletlen szövetségre lépett a technokrata-menedzser elittel. Sajátos helyzetet teremt az is, hogy az új hatalmi elit nem gazdasági, hanem monopolisztikusan birtokolt kulturális tőkéjére hivatkozva gyakorolja kiváltságait. Így ugyanis kénytelen megnyitni sorait az elit értelmiségiek előtt, részben, hogy tagjai közé fogadja őket, részben, hogy így legitimálja hatalmát a társadalom előtt. Más szóval: ez az új hatalmi elit nemcsak technokratakból és/vagy menedzserekből áll, sorai közt ott találjuk azokat a humán értelmiségieket is, akik ellenzéki múltjukat vagy személyes kapcsolataikat kihasználva betöltötték az államszocialista uralkodó rend bukásával keletkező hatalmi vákuumot és létrehozták az új politokráciát. Az elit értelmiség legitimációs okokból hatalomra emelt tagjai szintén az új hatalmi elithez tartoznak. A posztkommunista társadalom hatalmi elitje tehát széles alapokon nyugszik, s egyáltalán nemcsak, sőt nem is elsősorban a gazdasági folyamatok hátán emelkedik fel.

Végül szeretnénk elhatárolni magunkat az átmenet teleológikus eszméjétől, és a posztkommunista Kelet-Európában végbemenő társadalmi folyamatokat inkább átalakulásnak nevezzük. Ennek ellenére nem zárjuk ki a lehetőségét, hogy a posztkommunista menedzszerizmus végül átmeneti jelenségnek bizonyul és vele együtt e sajátos hatalmi elit is letűnik a történelem színpadáról. Ám a jelek szerint egyelőre úgy tűnik, hogy a menedzser-kapitalizmus képes újratermelni önmagát. Az új hatalmi elit érdekei úgy diktálják, hogy fenntartsa e sajátos formációt, s alighanem a képességei is megvannak e feladat elvégzéséhez. Könnyen elképzelhető azonban, hogy a technokrata-menedzser elit eddig csak azért állt ellen a kísértésnek, hogy tulajdonos nagypolgársággá váljon, mert sem politikailag, sem gazdaságilag nem volt erre képes. Ám egyszer még képessé válhat, és akkor, a politikai kapitalizmus teoretikusainak tételét igazolva, belő-

lük alakul majd ki az új nagypolgárság. Az is lehetséges viszont, hogy nem a technokrata-menedzser elit, hanem egy másik társadalmi aktor, például a jelenlegi kispolgárság válik majd számottevő mértékben tulajdonossá, s így a megfelelő gazdasági erővel rendelkező személyes tulajdonosok osztálya kiszorítja majd az új hatalmi elitet a gazdaság kulcspozícióiból. Ebben az esetben a posztkommunista menedzserizmus egyszerű kapitalizmussá válik.

c) A domináns osztályról és a tőkeképződésről szóló Bourdieu-féle elmélet alkalmazása a posztkommunista társadalom struktúrájának elemzésében

Véleményünk szerint a posztkommunista társadalmi rendszer sajátosságait akkor tárhatjuk fel teljes mélységükben, ha elemzésükhöz a Bourdieu-féle fogalomrendszert használjuk. Ennek értelmében a posztkommunista társadalmi berendezkedést a széles értelemben vett „új osztály” tagjainak a történelemben eddig példátlan mérvű hatalomra kerülése jellemzi. A félreértések elkerülése végett gondolatmenetünket a „domináns osztály” Bourdieu-féle fogalmának kifejtésével kezdjük.

A „domináns osztály” fogalmának kidolgozásával Pierre Bourdieu jelentős mértékben gazdagította az elméleti szociológiát (Bourdieu 1983; Bourdieu-Passeron 1977). Újításai kiváltképp alkalmassá teszik e fogalmat a posztkommunista viszonyok elemzésének céljaira. *Először is, a domináns osztály nem „uralkodó osztály”.* A domináns osztály azokból tevődik össze, akik a legtöbb társadalmi erőforrással rendelkeznek, vagyis birtokukban vannak a vizsgált társadalmi berendezkedésben leginkább értékelt tőketípusok. Ahhoz, hogy megértsük a domináns osztály kiváltságainak újratermelését, nem szükséges feltételeznünk, hogy az osztály egyes tagjai valamiféle átgondolt uralmi stratégiát követnek. A kiváltságok újratermelése érdekében a domináns osztálynak nem kell egyebet tennie, mint tudatosítania és használnia azokat a „megkülönböztető jegyeket” (distinction), melyek egyértelműen jelzik az „uralkodó” (dominant) és az „alávetett” (dominated) különbségét. *Másodszor: maga a domináns osztály is domináns és alávetett frakciókra tagozódik.* Mivel e frakciók világnézete és érdekei gyakran kerülnek összeütközésbe egymással, a domináns osztályon belüli küzdelmeket éppoly fontosnak tekinthetjük a társadalmi folyamatok értelmezése szempontjából, mint az osztályok közötti konfliktusokat. Ehhez járul még, hogy rendszerint a domináns osztály alávetett frakciója dolgozza ki a társadalomban elfogadottá váló „megkülönböztető jegyeket”. Az alávetett frakció ezért döntő módon járul hozzá az egész osztály legitimálásához és domináns pozíciójának újratermeléséhez. *Végül: a domináns osztály határozza meg az egyes tőketípusok átváltási arányát, és intézményesíti azt a tőkét, melyen legitimációja nyugszik.* A kiváltságok megőrzése és újratermelése abban áll, hogy a domináns osztály felértékeli és oly

módon intézményesíti a birtokában lévő tőkét, hogy ezzel – a tőke transzkontextuálissá tételével – megkönnyítse annak felhalmozását és konvertálását. A saját tőke felértékelésével egyidejűleg a domináns osztály leértékeli és deinstitutionalizálja az alávetett osztályok tőkéjét.²

A domináns osztály fogalmának alkalmazása nem jelenti azt, hogy a domináns osztály határait vagy összetételét a „többlet kisajátítása” vagy a „kizsákmányolás” kritériumának segítségével határoznánk meg. Ennek két oka is van. A kizsákmányolás fogalmát a „termelési mód” történelmileg meghatározott elmélete tette a domináns, más néven uralkodó osztály definíciójának döntő elemévé. Megkockáztatjuk az állítást, hogy a *„termelési mód” fogalma immár nem alkalmas az olyan rendszerek leírására, mint a „posztkommunizmus”*. A kapitalizmus és az államszocializmus még csakugyan „termelési módnak” nevezhető, sőt Hegel szellemében, dialektikus ellentétpárok módjára kölcsönösen meghatározzák egymást. A szocializmus a kapitalizmus „antitézise”, mivel a kapitalizmusnak mint termelési módnak az elemzésére támaszkodva, az önmagáról mint termelési módról alkotott reflexív tudással összhangban jön létre. A szocializmus összeomlása után a „termelési mód” fogalma nem alkalmazható többé sem a gazdasági rendszerek összehasonlítására, sem az osztályviszonyok elemzésére. Másképpen fogalmazva: többé nem egyértelmű, hogy az osztályokat és az osztályellentéteket a kizsákmányolás hozza létre.

A kizsákmányolás fogalmát már csak azért is üdvös mellőznünk a „domináns osztály” elemzésekor, mivel a hozzákapcsolódó elméletek nem képesek maradéktalanul leírni, hogy az új hatalmi elit miképpen gyakorolja hatalmát.

Az általunk vizsgált új hatalmi elit ugyanis nem annyira kizsákmányolásra, mint inkább „szimbolikus uralomra” törekszik (Martin-Szelényi 1987). Michel Foucault munkássága e helyütt igen érdekes eredményeket kínál. Filozófiai és történelmi *oeuvre*-jének „második” korszakában Foucault elsősorban a hatalom központilag kialakított, jogi fogalmait bírálta. Foucault azt állította, hogy a hatalom nem valami olyasmi, amit egy egyén vagy egy csoport a gazdasági „erőforrások” módjára „birtokba vesz” és „koncentrál”. Sokkal jobban megértjük a természetét, ha a hatalmat egyfajta „hálónak”, „szöveteknek” tekintjük, mely teljes mélységében átszövi a társadalmat, valamennyi tagjára kiterjesztve hatásait (Foucault 1978). Bár Foucault a liberális és marxista hatalomelméletek módszertani kritikájának szánta teóriáját, következtetései jóval messzebb mutatnak. A foucault-i (történelmileg szintűgy helyhez kötött) hatalomelmélet véleményünk szerint ugyanis arra reflektál, hogy léteznek olyan társadalmi aktorok, akik nem a tulajdon monopóliumára támaszkodva gyakorolják hatalmukat, s ily módon nem is nevezhetők kizsákmányolóknak a szó gazdasági értelmében. A szakértők, menedzserek és tanácsadók megjelenésével a hatalom diffúzzá válik, párhuzamosan a racionális és univerzalisztikus diszkurzus eluralkodásával. Ezek az új, nagy hatalmú és kiváltságos társadalmi aktorok úgy valósítják meg szimbolikus

uralmukat, azaz a társadalom tagjainak „elnyomását”, hogy az egyénekre következetesen mint értelmes, racionális és felelős lényekre utalnak, vagy ellenkezőleg, irracionális, irányításra szoruló lényeknek nyilvánítják őket. Egyszóval, az általunk bemutatott új hatalmi elit nem a kizsákmányolás fokozására és a profit maximalizálására, hanem az „észuralom” megvalósítására törekszik (még akkor is, ha ez az észuralom a „felvilágosulatlanok” folyamatos újratermelésén alapul).

A kialakuló posztkommunista társadalmi rend új hatalmi elitjéről tehát nem mondhatjuk el, hogy elsősorban a társadalmi újratermelés folyamatainak hatékony ellenőrzéséből meríti hatalmát. Az új hatalmi elit tagjai úgy kerültek hatalomra, hogy sikerült meggyőzniük az embereket arról: egyedül ők képviselik az „észelveket”, azaz birtokolják azt a tudást, mely képessé tesz a társadalmi újratermelési folyamatok irányítására. Az uralom e kulcsfontosságú elemét „menedzserizmusnak” nevezzük, s jellemzésére dolgozatunk első részében teszünk kísérletet. A „menedzserizmus” mindazonáltal az „új osztály” uralmának nem a leglényegesebb, csupán a legszembevetőbb eleme. A posztkommunista társadalom legjellegzetesebb vonása a műszaki, a tudományos és a humán értelmiség különböző frakcióinak a történelemben egyedülálló szövetsége, melyet feltételezett közös érdekeik s az ennek alapján kidolgozott közös ideológia jegyében hoztak létre. Dolgozatunk második részében leírjuk a posztkommunista társadalom osztályszerkezetét, valamint azokat a folyamatokat és ellentéteket, melyek az új hatalmi elit kialakulásához és hatalomra kerüléséhez vezettek.

Az említett folyamatokat Pierre Bourdieu nyomán a „társadalmi tér” változásaiént értelmezzük. A társadalmi tér átalakulása során megváltoznak azok a „jellemzők” (active properties), melyek meghatározzák, hogy mi van társadalmi értelemben fent és lent, illetve távol és közel. Az ember társadalmi térben elfoglalt helyét behatároló jellemzőket a tőketípus: a gazdasági, társadalmi és kulturális tőke fogalmaival ragadjuk meg (Bourdieu 1983). A tőketípusok segítségével különböző társadalmi tereket különíthetünk el az egyes történelmi korszakokban. A tőketípusok különböző kombinációi megszabják, hogy az adott társadalmi rétegződési rendszerben milyen osztályok alakulhatnak ki, és kik tekinthetők pozitívan, illetve negatívan privilegizáltak.

Bourdieu például korunk francia társadalomszerkezetét olyan társadalmi térként jellemzi, melyben elsősorban a gazdasági tőke, azaz az anyagi javak birtoklása határozza meg, hogy az egyén hol helyezkedik el és mekkora utat kell megtennie céljai megvalósítása érdekében. A gazdasági tőke mellett a kulturális és társadalmi tőke is fontos szerepet játszik; az előbbi az iskolázottságot vagy még inkább a „szimbolikus uralmat” és az érvényes kulturális kódokkal való otthonos bánásmódot jelenti, míg az utóbbi elsősorban a társadalmi kapcsolatok sűrűségével írható le. Egyszerűen fogalmazva tehát: a kulturális és társadalmi tőke birtoklása tovább tagolja a gazdasági tőke által

meghatározott osztályokat. Így válik az értelmiség a „domináns osztály alávetett frakciójává”, mivel anyagi javai ugyan korlátozottak, viszont iskolázottsága révén gazdasági kiváltságokhoz juthat.

Ez ésszerű, már-már triviálisnak nevezhető álláspont, amennyiben célunk a modern tőkés társadalom szerkezetének vizsgálata. Bourdieu fogalomrendszere azonban érdekesebb eredményeket kínál, ha társadalmak történeti-összehasonlító vizsgálatára és a társadalmi változások leírására használjuk. Dolgozatunk második részének legfontosabb állítása, hogy a posztkommunista társadalomban a kulturális tőke játssza a legfontosabb szerepet, bár az egyének a gazdasági tőke és a deinstitutionalizált társadalmi tőke birtoklása révén is előnyökhöz juthatnak.³ Véleményünk szerint a posztkommunista társadalom dinamikájának jobb megértéséhez nem a napjainkban végbemenő „privatizációt” kell görcső alá vennünk, hanem azokat a küzdelmeket, amelyek a kommunista rendszerben az iskolázottság, a diploma jelentésének és értékének meghatározásáért folytak. A posztkommunista társadalom folyamatainak megértéséhez nem a gazdasági tőke által uralt és egyelőre még csak célként tételezett kapitalizmus elemzésével juthatunk közel, hanem a korábbi szocialista berendezkedés vizsgálatával. A szocializmus társadalmi terében ugyanis az intézményesült társadalmi tőke mellett a kulturális tőke is fontos szerephez jutott, olykor az előbbi vetélytársává lépve elő.

A POSZTKOMMUNISTA MENEDZSERIZMUS ELMÉLETE

a) A posztkommunista menedzserizmus kialakulása a privatizáció tükrében. A privatizáció során a tulajdonosi jogok átadása helyett a rendelkezési jogok újraelosztása történik

Kiindulópontunk David Starknak (1992) az „átmenet elméletét” bíráló kiváló tanulmánya. Ebben az írásban Stark kifejti, hogy már maga az átmenet kifejezés is teleologikus. E fogalom előfeltételezi azt, amit a szociológiai vizsgálatnak bizonyítania kellene, nevezetesen azt, hogy a posztkommunista társadalmak mely célállapot felé tartanak. A „tranzitológia” paradigmáján belül dolgozó kutatók kimondva vagy kimondatlanul feltételezik, hogy a kommunizmus összeomlása után a kelet-európai társadalmak szükségszerűen a piaci kapitalizmus és demokrácia Nyugat-Európában és Észak-Amerikában kialakult válfajának megvalósítása felé haladnak. Stark szerint helyesebb, ha a kelet-európai társadalmi-gazdasági változást útfüggő átalakulásként értelmezzük. Más szóval: a posztkommunista társadalmak nem a „szocializmus romjain”, kész minták alapján építik a kapitalizmust, hanem a „szocializmus romjaiból” igyekeznek egy új, működőképes gazdasági rendszert létrehozni.

Nincs persze kizárva, hogy a kelet-európai országok közt lesznek olyanok, melyeknek sikerül közel kerülniük a kapitalizmus nyugat-európai modelljéhez. Végül is, ezt nemcsak az 1989-ben hatalomra

került új politikai osztály tekinti céljának, hanem a posztkommunista országok lakosságának többsége is. Jelen fejtegetéseink során azonban nem a várható jövőre, hanem a már létező intézmények és a társadalmon belül kialakult osztályviszonyok lehető legpontosabb empirikus leírására összpontosítjuk figyelmünket. Bár az átmenet továbbra is a gyakorlati feladatok között szerepel, hogy sikerül-e vagy sem, arra vonatkozóan csak akkor tehetünk előrejelzést, ha az áhított célok helyett a társadalmi aktorok cselekvési feltételeit vizsgáljuk.

Az átmenet elméletének teleologikus szemlélete tehát könnyen arra vezethet bennünket, hogy a rossz kérdést tegyük fel (s tudvalevő, hogy a tudományos kutatás szempontjából egy rossz kérdés még egy téves válasznál is károsabb). Dolgozatunk egyik legfőbb állítása az, hogy a posztkommunizmus elemzői többnyire olyan kérdéseket tesznek fel, melyek bármennyire összefüggnek is a rendszerváltás után kialakult állapotokkal, mégsem világítanak rá a posztkommunista országok valódi társadalmi-gazdasági viszonyaira. A leggyakrabban elhangzó „rossz kérdés” alighanem a tulajdonosi jogok kérdése, amely rendszerint éppen a privatizáció körül folyó vitákban fogalmazódik meg.

A posztkommunizmussal foglalkozó társadalomtudósokat, mint tudjuk, elsősorban az a probléma foglalkoztatja, hogy ki húz hasznot a privatizációból, más szóval, hogy kiből alakul majd ki a jövőendő tulajdonosi osztály. E társadalomtudósok gyakran vonnak párhuzamot a posztkommunista átalakulás és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet között. Azt keresik, kiből lesznek az új tulajdonosok, az állami vagyont kisajátító nomenklatúrából, vagy a második gazdaságból kinövő kisvállalkozói, kiskereskedői rétegből.

A posztkommunista privatizációnak ez a fajta értelmezése, részben legalábbis, az úgynevezett „piaci átalakulás” elméletének hatására született. Victor Nee 1989-ben megjelent nagy jelentőségű tanulmányában kifejtette, hogy a Kínában végbemenő piaci átalakulás fő haszonélvezői a közvetlen termelők, belőlük jön létre az új vállalkozói osztály. Nee tehát a fentiekben vázolt második lehetőségre adta le szavazatát. Elméletét azonban a Kína-szakértők és Kelet-Európa-kutatók egyaránt támadták. Ez utóbbiak rámutattak arra, hogy a piaci átalakulás elsőszámú kedvezményezettjei nem a közvetlen termelők, hanem az egykori kommunista káderek. A hajdani nomenklatúra tagjai politikai hatalmukat kihasználva önmagukat emelték új tulajdonos osztállyá.⁴ A „piaci átalakulás” körül Kelet-Európában is vita folyik. Az itt élő közgazdászok általában arra a következtetésre jutottak, hogy az általuk kialakítani kívánt piaci mechanizmusok haszonélvezői a társadalom rátermettebb tagjai és a vállalkozók lesznek. A kelet-európai szociológusok ezzel szemben kifejtették, hogy az „új polgárság” a hajdani kommunista káderekből jön létre, méghozzá nem sokkal a kommunizmus összeomlása után.

De nem követünk-e el hibát akkor, ha a tulajdonszerzést állítjuk vizsgáldásunk középpontjába? Mi van akkor, ha a privatizáció sui generis folyamat, lényegében különbözik a kapitalizmus-kialakulásától?

nak a történelemből már ismert mintáiból? Ha a privatizáció keretében zajló küzdelmek valódi tétje nem a tulajdon, hanem a rendelkezési jog? Véleményünk szerint a kelet-európai privatizáció nem érthető meg a nyugati kapitalizmus kialakulását elemző fogalmak segítségével. A sajátos történelmi körülmények miatt nyugaton csakugyan jelentős tőkekoncentráció ment végbe, és a termelő vagyontulajdonosai messzemenően befolyásolják a legfontosabb gazdasági döntéseket. Mégsem feltételezhetjük, hogy a kelet-európai privatizáció során mindenekelőtt a tulajdonért folyik a küzdelem, miként azt sem, hogy a posztkommunista országok szükségszerűen a nyugati típusú kapitalizmus által képviselt „jövő” felé haladnak. Egyáltalán nem törvényszerű, hogy Európának ezen a felén kialakuljon egy magántulajdonosi osztály, s ha ki is alakul, nem biztos, hogy ugyanolyan feladatokat tölt majd be, mint nyugati megfelelője. A teleologikus feltételezések helyett tehát inkább arra kell összpontosítanunk, hogy a kelet-európai országokban a kommunizmus összeomlása után létre jött-e egyáltalán egy tulajdonosi osztály, s ha igen, akkor tagjai milyen társadalmi rétegekből kerülnek ki, milyen életpályát futnak be.

Véleményünk szerint azonban a privatizációról másként is lehet, sőt kell gondolkodni. Mi van akkor, ha nem az a legfontosabb kérdés, hogy ki minnek a tulajdonosa? Ha nincs kialakulóban olyan tulajdonosi osztály, mely a legfőbb gazdasági hatalom átvételére készül? Nem elképzelhető-e, hogy a tulajdonosok helyett a menedzserek kerültek a társadalom csúcsára?

Előfordulhat, hogy a magántulajdon előtérbe állításával voltaképpen elveszünk a kicsinyes korrupciók részletei közt. Tudjuk, volt rá példa, hogy politikai kapcsolatai révén valaki több milliós vagyont hozott, és akadtak, akik „bekerítették a közfölkedek”, hogy azokat saját „vadaskertjeikké” alakítsák át. De vajon ez-e a privatizáció legfőbb tanulsága? Véleményünk szerint a privatizációs küzdelmek során egyetlen olyan társadalmi csoport sem lépett színre, melynek sikerült volna magához ragadnia a hajdani állami tulajdont. Ehelyett kialakult egy olyan menedzserelit, amely jelentős magánvagyon híján technikai know-how-jára hivatkozva monopolizálta a termelés kulcs tényezőivel való rendelkezési jogot. A menedzserek hatalmi igénye egyrészt a tulajdon körül kialakult bizonytalanságban gyökerezik, másrészt a menedzserek – új keletű hatalmuk legitimálása érdekében – maguk is folyamatosan munkálkodnak e bizonytalanság fenntartásán.

b) A menedzserizmus politikai gazdaságtana

E tanulmány célja olyan pozitív elmélet felvázolása, mely alkalmas a posztkommunista társadalom gazdasági intézményeinek leírására. A „tranzitológiát” bíráló nézetek egyik legfőbb fogyatéka az, hogy a posztkommunista rendszert negatívan határozzák meg. Azt írják le: mi az, aminek a posztkommunizmus nem tekinthető, illetve arról

számolnak be, hogy miért működésképtelenek e rendszer intézményei, és miért nem valószínű, hogy képesek lennének önmaguk újratermelésére.

Ez a hibája David Starknak a „vegyített tulajdonról” (recombinant property) alkotott, máskülönben kiváló elméletének is. Stark ebben kifejti, hogy a posztkommunista viszonyok közt nincs sem magántulajdon, sem köztulajdon, ehelyett a tulajdonformák egyfajta keveréke: úgynevezett „vegyített tulajdon” jön létre. A tulajdonosi jogok keveredése révén kialakuló új tulajdonforma különbözteti meg a „kelet-európai kapitalizmust” a klasszikus kapitalizmustól. Stark azonban nem beszél arról, hogy a vegyített tulajdonon belül hol húzódik a határ a köz és a magán között, miként nem magyarázza meg azt sem, hogy miért kellene a tulajdonjogok e keverékét állandónak tekintünk, s miért ne alakulhatna ki végül e sajátos vegyületekből „valódi” kapitalista tulajdon. A „vegyített tulajdon” fogalma tehát csak a posztkommunista rendszer negatív jellemzésére képes, kimondva, hogy az se kapitalistának, se szocialistának nem nevezhető.

Stark azt fejtegeti, mi az, aminek a posztkommunizmus nem tekinthető, ezzel szemben a „kereskedelmi kapitalizmusról” szóló elméletében Michael Burawoy azt mutatja be, hogy miért nem működőképes a posztkommunista gazdaság (Burawoy-Krotov 1992). Burawoy voltaképpen azt állítja, hogy a posztkommunista átalakulás nem változtatta meg a tulajdoni viszonyokat a termelő szférában (ebben az elméletben is „vegyület” jön létre, csak ezúttal az egyes szférák között), csupán létrehozta a „kereskedelmi tőke” különböző formáit. E folyamatok eredményeként végül kialakult egy élősködő, pazarló, felhalmozásra képtelen tulajdonforma, amely a termelőtőke „kizsákmányolásán” és a vele űzött pénzügyi manipulációkon kívül semmi másra nem képes. Amennyiben ez igaz, a posztkommunista rendszer nem fogja magát újratermelni. S homályban marad, hogy a „kereskedelmi kapitalizmus” elmélete a posztkommunista rendszer összeomlását vagy a kapitalizmusba való átmenetet jósolja-e.

Az átmenet eszméjéből fakadó teleologikus látásmód buktatóit tehát nem könnyű megkerülni. Ez csak egy olyan pozitív elmélet segítségével sikerülhet, mely megmagyarázza, hogy mi tartja össze a gazdasági intézmények új rendszerét, s miképp lesznek képesek ezek az új intézmények önmaguk újratermelésére. E tanulmányban kísérletet teszünk a posztkommunista menedzserizmus elméletének legalább alapvonalakban történő felvázolására. A rendszer legfőbb jellemzőit az alábbi táblázatban mutatjuk be, összehasonlítva a posztkommunista menedzserizmus, a szocialista-redisztributív gazdaság és a tőkés piacgazdaság intézményeit.

A posztkommunista menedzserizmus jellemzői

Társadalmi forma	Gazdasági koordinációs mechanizmus	Tulajdonviszonyok
Államszocializmus	Redistribúció	Az állami tulajdon vagyoni vákuumhoz vezet; a döntéshozói hatalom a redistribútorok kezében összpontosul.
Posztkommunista menedzser-kapitalizmus	Piac	Diffúz tulajdonviszonyok, személyes magántulajdonosok nélkül; a döntéshozói hatalom a menedzserek kezében összpontosul.
Magántulajdonosi kapitalizmus	Piac	Személyes magántulajdonosok vagy tulajdonosi csoportok, akik gazdasági döntéshozói hatalmukat tulajdonosi helyzetükkel legitimálják.
Fejlett menedzser-kapitalizmus	Piac	Bár a tőketulajdon koncentrációja tovább folytatódik, a gazdasági hatalmat valójában a menedzserek gyakorolják.

Első tétel: A posztkommunista gazdaságot diffúz tulajdonviszonyok jellemzik. Egyelőre legalábbis nem tudjuk megnevezni azokat az egyéneket vagy az egyéneknek azokat a csoportjait, akik elegendő tőketulajdonnal rendelkeznek ahhoz, hogy a gazdasági döntéshozói folyamatokat tulajdonosi minőségükben befolyásolni tudják. A külföldi tőke beáramlása – a nyugat-német tőke által kolonizált Kelet-Németország kivétel⁵ – egyetlen országban sem volt olyan mértékű, hogy pótolni tudta volna a nem létező hazai tőkét. Diffúz tulajdonviszonyok alakultak ki, Csehországban például a privatizációs utalványokkal üzletelő befektetési alapok révén, Magyarországon és Lengyelországban pedig a vállalatok, az állami tulajdonú bankok és a privatizációs ügynökség között létrejövő kereszttulajdonlás következtében, amely az említett két országban az úgynevezett a „spontán” privatizáció eredményeként jelent meg. Mindazonáltal – függetlenül attól, hogyan jöttek létre – valamennyi országban a diffúz tulajdonviszonyok képezik a menedzseri hatalom anyagi bázisát.

Második tétel: A történelem ironiája, hogy ezeket a diffúz tulajdonviszonyokat maga a „privatizáció”, azaz a magánosítás hozta létre. A privatizáció megszüntette ugyan a központi redistributív hatalomnak az állami vállalatok fölött gyakorolt rendelkezési jogát, ám e vállalatokat nem adta magánszemélyek tulajdonába. Az állami vállalatok fölötti rendelkezési jogot a privatizáció a vállalatvezetés kezében hagyta. Ebben az értelemben tehát a privatizáció fogalmának használata *félrevezető*, a folyamatot helyesebb lenne „decentralizáci-

ónak" nevezni. A privatizáció végső soron még a korábbinál is áttekinthetlenebb tulajdonviszonyokat hozott létre. Ez azonban nem a menedzserek előre kidolgozott terve szerint történt így, hanem a privatizáció körül zajló küzdelmek szándékolatlan következményeként. Elképzelhető, hogy az államosított gazdaságot nem is lehetett volna másképp megreformálni. A szocialista reformok késői szakaszában számos közgazdász vélte úgy, hogy az államosítás visszafordíthatatlan folyamat, feltéve, hogy az adott ország nem számíthat olyan jelentős tőkebeáramlásra, mint a hajdani Német Demokratikus Köztársaság. A köztulajdon magántulajdonná alakítása a vállalati szektorban alighanem még akkor is lehetetlen, ha netalán végbemegy az „eredetinel is eredetibb” (és meglehetősen embertelen) tőkefelhalmozás.⁶

Harmadik tétel: A tulajdon szétterülése univerzális jelenség, de a tulajdonos polgársággal rendelkező tőkés társadalmakban a folyamatnak szigorú korlátai vannak. A posztkommunista menedzszerizmusban viszont a tulajdon szétterülésének nincsenek korlátai. Mintegy fél évszázaddal ezelőtt a társadalomkutatók a tulajdon szétterüléséből következettek a menedzszer-kapitalizmus kialakulására, még ha fejtegetéseikkel kissé talán el is vetették a súlykot. Bár a nyugati tőkés rendszerben csakugyan elindult a tulajdon szétterülésének folyamata, a menedzszerizmus, mint bírálói rámutattak, alábecsülte a tulajdonos polgárság hatalmát és befolyását. A jelen tanulmány szerzői nem értenek egyet a menedzszer-kapitalizmus eszméjének azon képviselőivel (pl. Burnham), akik a menedzserekben a fejlett nyugati tőkés társadalom „új osztályát” ünneplik. E teoretikusok azt állítják, hogy a menedzserek képesek elragadni a tulajdonosoktól az „osztályhatalmat” és ellenőrzésük alá vonni a többlet kisajátítását és elosztását. Véleményünk szerint e kijelentés nem állja meg a helyét Kelet-Európát illetően, ahol a menedzserek hatalmát jelentősen korlátozzák egyfelől az országos és nemzetközi pénzintézetek, másfelől maga az állam. Dolgozatunk következtetései ennél jóval szerényebbek: *a posztkommunista társadalmakban a menedzsereknek nem kell megküzdniük egy erős tulajdonos polgársággal.*

Negyedik tétel: A posztkommunista országokban a menedzsereknek, bármilyen nagy hatalmúak legyenek is, nem feltétlenül érdekük, hogy személyes magántulajdonosokká váljanak. (Ami azt illeti, e kijelentés nemcsak a menedzserekre, hanem a társadalom más aktoraira is igaz.) Ezekben a gazdaságokban olyan nagyfokú a bizonytalanság, hogy az emberek visszariadnak a kockázattól és nem tartják ésszerűnek, hogy tulajdont szerezzenek. Ilyen viszonyok közt a gazdasági döntéshozók helyesebbnek tartják, ha a vállalkozói kockázat nagy számú tulajdonos között oszlik meg, s különösen fontos, hogy e tulajdonosok között legyenek olyan állami intézmények, állami pénzintézetek vagy privatizációs ügynökségek, melyek kudarc esetén képesek kihúzni a bajból az érintett gazdasági szervezeteket. David Stark szerint a posztkommunista privatizáció során a terheket és az erőforrásokat elválasztják egymástól. A terheket az állami költségvetés vál-

lára rakják, az erőforrásokat pedig magánkézbe adják (Stark 1996). A menedzserek, még ha rendelkeznek is a cégvásárláshoz szükséges magánvagyonnal (ami nem valószínű), ésszerűbbnek tekintik az irányításuk alatt álló vállalat tulajdonjogát a bankok, más vállalatok vagy az alkalmazottak kezében hagyni, míg magukat tulajdonosi részese-dés helyett inkább magas fizetésekkel jutalmazzák.

Ötödik tétel: Tekintettel a nagyfokú gazdasági bizonytalanságra ésszerűnek tűnik, hogy a menedzserek megpróbáljanak „több lábon állni”. A privatizáció során számos menedzser szerzett magánvagyon, ám e vagyon rendszerint szerény mértékű, és nagyon kevesen vannak, akik az irányításuk alatt álló vállalatban vásároltak tulajdonrészt. A vállalatvezetők az 1980-as évek vége óta inkább arra törekedtek, hogy saját vagy családtagjaik neve alatt kisebb alvállalkozásokat hozzanak létre (Stark 1992). A menedzserek az általuk irányított cégek legjövödelmezőbb tevékenységeit juttatták saját alvállalkozásaiknak, sőt az is előfordult, hogy az anyavállalat legértékesebb ágazatait áron alul eladták a tulajdonukban lévő alvállalkozásnak. Am az, hogy egy vállalatvezető csakugyan feladja igazgatói állását, s főfoglalkozásként saját minivállalatát igazgassa, kivételes esetnek látszik. Az ok érthető: miért adná fel *nagy* hatalommal járó menedzseri pozícióját azért, hogy egy maroknyi alkalmazottat foglalkoztató *kis*vállalkozás tulajdonos-igazgatója legyen? Miért akarna az új „uralkodó osztály” tagja helyett egyszerű „kispolgár” lenni? A két pozíció egyidejű megtartása ráadásul rendkívül előnyös, főleg, ha az alvállalkozás névleg a menedzser házastársának tulajdonában van. A vállalatvezető így tovább játszhatja azt a sajátos posztkommunista játékot, melynek célja a „tőke privatizációjával egyidejűleg a terhek államosítása”. A vállalatvezetőknek ugyanakkor az is érdekükben áll, hogy ne csupán menedzserek legyenek. A posztkommunista országokban a gazdasági vezetői elit szorosan összefonódik a politikai elitel, ezért a kelet-közép-európai menedzserek jobban függenek a politikai vezetéstől, mint nyugati társaik. A posztkommunista országokban az államapparátusnak továbbra is hatalmában áll vállalatvezetőket kinevezni vagy leváltani, hiszen közvetve vagy közvetlenül az állam továbbra is tulajdonosa ezeknek a cégeknek. A menedzserek tehát bölcsen teszik, ha a politikai vezetésnek való kiszolgáltatottságukat saját tulajdonú magánvállalkozásaikkal ellensúlyozzák.⁷

Hatodik tétel: A menedzserizmus nem csupán egy kiszámíthatatlan pénzügyi környezetben alkalmazott racionális stratégia. A menedzserek hatalmi igényeiket a bizonytalanság folyamatos *problematizálásával* legitimálják.⁸ A központi újraelosztásos gazdaságban maguk a vállalatok és a vállalatvezetők számítottak „bizonytalansági tényezőnek”, mellyel szemben a megfelelő tervezés és a szigorú ellenőrzés volt hivatva megteremtteni a biztonságot. A központi tervezők a „bizonytalanság csökkentése” révén voltaképpen saját ingatat helyzetüket igyekeztek megszilárdítani úgy, hogy bizonytalanságukat mintegy a vállalatok és vállalatvezetők nyakába varrták. Így jött létre a bizonytalanság áthárításának egyoldalú folyamata, mely a készletek elosztá-

sával párhuzamosan működött. A posztkommunista rendszerben immár a menedzserek kerültek olyan pozícióba, hogy helyzetük bizonytalanságát az államra és az alkalmazottakra háríthatják. Az új gazdasági berendezkedésben az alkalmazottakat bizonytalansági tényezőnek tekintik, ezért a menedzserek által kidolgozott kritériumok szerint választják ki, majd ellenőrzik és felügyelik őket. Az állam a vállalkozások jogi és pénzügyi környezeteként jelenik meg, ezért a pénzügyi vezetők igyekeznek minél szigorúbb ellenőrzésük alá vonni az állami költségvetést, amely néhány évvel ezelőtt még a központi redistribúciót szolgáltatta.

Hetedik tétel: A posztkommunista menedzserizmus kulcsfigurája, legjellegzetesebb képviselője nem az ipari vállalatvezető, hanem a *pénzügyi menedzser*.⁹ A bankigazgatók, a befektetési alapok vezetői, a pénzügyminisztériumi szakértők, az IMF és a Világbank tanácsadói, a külföldi és nemzetközi pénzügyi cégek szakemberei a posztkommunista korszak valódi főszereplői. Hatalmuk forrása nem az irányításuk alatt álló bankokban vagy az ezek által vezetett vállalatokban szerzett tulajdonrész. A pénzügyi menedzserek hatalma „kulturális tőkéjükön” alapul: képességükön, hogy elsajátítsák azt a tudást, mely a nemzetközi kapitalista rendszerben való eligazodáshoz szükséges. Ezek a pénzügyi tanácsadók, akik a szocializmusban különböző egyetemeken, kutatóintézetekben és kormányhivatalokban dolgoztak, kilépve a sűrke jelentéktelenségből a posztkommunizmus főpapjaivá váltak. E minőségükben sikerült elhíttetniük a társadalommal, hogy ők valami sajátos, mások számára hozzá nem férhető titkos tudás birtokosai, mely hivatottá teszi őket arra, hogy menedzseljék a költségvetési hiányt, tárgyaljanak a nemzetközi hitelek felvételéről, meghatározzák a valutaárfolyamokat és a forgalomban lévő pénz mennyiségét. Mi több, e szakemberek saját állításuk szerint még arra is képesek, hogy az említett pénzügyi tényezőket a gazdasági növekedés és az életszínvonal emelésének szolgálatába állítsák. A pénzügyi vezetők e tudásukra hivatkozva rendkívüli hatalomra tesznek szert, mely a kelet-európai mércével mérve magasnak mondható fizetésükben is tükröződik.

Nyolcadik tétel: Az a tudás, melyen a pénzügyi vezetők szakértelmé alapul, az a világnézet, melynek nevében társadalmi hatalmukat gyakorolják nem más, mint a „monetarizmus”, a *posztkommunista menedzserizmus uralgó ideológiája*. Az új menedzser-elit számára a monetarizmusnak ugyanaz a funkciója, mint ami a szocialista uralgó rend esetében a marxizmus-leninizmusé volt. Érdekes analógiákat fedezhetünk fel a monetarizmus és a marxizmus szerkezete között is. A marxizmushoz hasonlóan a monetarizmus is *holisztikus* világképet nyújt, nincs az életnek olyan szférája, melyet ne befolyásolna, s amelyet eszközeivel ne lehetne szabályozni. A marxizmushoz hasonlóan a monetarizmus is *egyszerű és gyors megoldásokat* kínál: az eredmények „ötszáz napon belül”¹⁰ várhatók. A kommuniszták forradalmának a monetaristák sokkterápiája felel meg. Azt állítják, hogy néhány egyszerű eszköz bevetésével (a költségvetési hiány

csökkentésével, az inflációs ráta, a valutaárfolyamok és a kamatlábak megfelelő szinten tartásával) – rövid, csak átmeneti szenvedés után – az egész gazdaság, sőt az egész társadalom talpra állítható. A monetarizmus továbbá, a marxizmushoz hasonlóan, *univerzalisztikus* eszme. A szebb jövő nemcsak hogy hamarosan elérkezik, de mindenki egyformán részesül majd áldásaiból. A pénzügyi fegyelemből származó gazdasági növekedés eredményei mindenkihez leszívárog-nak majd, még akkor is, ha az átalakulásnak kezdetben lesznek vesz-tesei. A monetarizmus morálisan *magasabb rendű* mint ellenideoló-gia. Aki nem ért egyet a monetarista intézkedésekkel, az nemcsak téved, hanem bűnt követ el. A monetarizmus bírálói etikai vétséget követnek el: populisták, demagógok, felelőtlenek, sőt titkon feltehe-tően kommunisták. Érdekes analógiákat fedezhetünk fel a régi jó Új Baloldallal és az Új (neoliberális) Jobboldal, a régi új osztály és az új Új Osztály között. Nem meglepő tehát, ha a képviselők közt is van némi átfedés. Végül, a marxizmushoz hasonlóan a monetarizmus is *nemzetközi ideológia*, a rá jellemző gondolkodásmód ma már az egész világon uralkodóvá vált. A monetarizmus internacionális hegemoniája különösen szilárd és széles alapot teremt a menedzserek hatalmához.

Kilencedik tétel: A monetarizmus – túl azon, hogy egyfajta tudást vagy ideológiát képvisel – *politikai technológia* is, mely rendkívül hatékony hatalomgyakorlást tesz lehetővé. Bár a pénzügyi menedzserek hatalma nem annyira célra irányult, mint a redisztribútoroké volt, törekvéseik nem kevésbé merészek. Nincs olyan ember a világon, aki kibújhatna a pénzügyi fegyelem vagy pénzügyi reform hatásai alól. Ez képezi tehát a politokrácia és a menedzserek szövetségének alapját. Mindketten arról álmodnak, hogy az eljövendő „politikamentes” politika jegyében tisztán monetáris eszközökkel irányítsák a tár-sadalmat, megszabadulva a kommunista korszak gyűlölt „politikai trükkjeitől”.

Tizedik tétel: A posztkommunista menedzszerizmus életképes rend-szer, nem feltétlenül átmeneti jelenség. Először is, a posztkommu-nista országokban a menedzsereknek nincs erős vetélytársuk. Az egy-kori redisztribútorok, az államszocializmus uralkodó rendje diszkre-dítálódott, s többé nem gyakorol hatalmat a menedzserek fölött. Ugyanakkor nem alakult még ki számottevő befolyással rendelkező tulajdonos polgárság. Ráadásul a privatizáció, amely erősen érde-keltté tette a menedzsereket az új rendszer fenntartásában, szövetsé-get hozott létre a pénzügyi és a termelő szféra vezetői, valamint a politikai elit között. A monetarizmus mint politikai eszköz tehát erő-síti a menedzserek alkupozícióját a politokráciával szemben, a monetarizmus mint ideológia pedig rendkívül vonzó a „felvilágosul-tak”, vagyis az új hatalmi elit tagjai számára, akik az „ész uralmá-nak” elkötelezett hívei.

JEGYZETEK

- ¹ Habermas meglehetősen gyakran használja a „rekonstrukció” kifejezést, amelyen azt érti, hogy alkotóelemeire szedünk, majd újraépítünk egy elméletet vagy egy fogalmat. A rekonstrukció tehát nem pusztán alkalmaz vagy helyesbít egy meglévő teóriát, hanem annak elemeiből valami egészen újat hoz létre.
- ² A tőke institucionalizálásáról lásd Bourdieu 1983.
- ³ A társadalmi tőke az általunk használt általános értelemben nem feltétlenül institucionalizált. A kommunizmus idején azonban a politikai tőkévé váló társadalmi tőke a párttagság révén nagymértékben intézményesült, hogy a posztkommunista átalakulás idején ismét a személyes kapcsolatok rendszerévé deinstitutionalizálódjék.
- ⁴ Lásd Nee 1989. A Nee-t bíráló Kína-szakértők közül lásd: Walder 1995; Yanjie Bian–John Logan 1996. A Nee-t bíráló Kelet-Európa-kutatók közül lásd Róna-Tas Ákos 1994.
- ⁵ E szó használata nem jelent értéktételest. A keletnémet átmenet sikeresnek tekinthető: a hajdani Német Demokratikus Köztársaság Európa legdinamikusabban fejlődő régiója. E siker azonban csak a nyugatnémet tőke nagymértékű beáramlása következtében vált lehetővé.
- ⁶ Tardos Márton, vezető magyar közgazdász már 1984-ben kidolgozta reformforgatókönyvét, mely az állami vállalatok tulajdonjogát számos, egymással versengő befektetési bank kezébe adta volna. Amikor Szelényi Iván egy interjúban azt kérdezte Tardos Mártontól, hogy e reform nem a „kapitalizmus restaurációját” jelentené-e, Tardos nemmel válaszolt és kijelentette, hogy az egyszer már végrehajtott államosítás visszafordíthatatlan, a köztulajdontól nincs visszaút a magántulajdonhoz. Bár Tardos később a privatizáció egyik legelkötelezettebb hívévé vált, könnyen meglehet, hogy korábbi véleménye volt helytálló. Mind a magyarországi, mind a lengyelországi tulajdonreform közel áll Tardos elképzeléseihez: a tulajdon olyan bankok kezébe kerül, melyek végső soron köztulajdonban vannak vagy legalábbis állami ellenőrzés alatt állnak.
- ⁷ Ezúton mondunk köszönetet Hankiss Elemérnek, aki magánbeszélgetéseink során emlékeztetett arra a sajátos körülményre, hogy a posztkommunista társadalmakban a gazdasági vezetők jelentős mértékben függnek a politikai elitől.
- ⁸ A problematizálás fogalmáról lásd: Michel Foucault 1984: 14–24.
- ⁹ Stark egyik tanulmánya (1996), mely az 1990-es évek elején Magyarországon végbemenő bankkonszolidációs folyamatot elemzi, érdekes megállapításokat tesz a pénzügyi szektor döntő szerepéről.
- ¹⁰ A szovjet közgazdászok azt ígérték, hogy a piacgazdaságba való átmenethez mindössze ötszáz napra lesz szükség.

HIVATKOZÁSOK

- Berle, Adolf-Gardiner Means 1968 [1931] *The Modern Corporation and Private Property*. New York: Harcourt, Brace and Yovanovich
- Bian, Y.-J. Logan 1996. Income Inequality in Tainjin: 1978–1993. *American Sociological Review* (forthcoming)
- Bourdieu, Pierre 1983. The Forms of Capital. In: John G. Richardson (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York
- Bourdieu, Pierre–Claude Passeron 1977. *Reproduction in Education, Society and Culture*. London

- Burawoy, Michael-Pavel Krotov 1992. The Soviet Transition from Socialism to Capitalism. *American Sociological Review*, 57, 16-38.
- Burnham, James 1962 [1941] *The Managerial Revolution*. Bloomington: Indiana University Press
- Dönhoff, G. Williams 1967. *Who Rules America?* Englewood Cliffs, New York: Prentice Hall
- 1970. *The Higher Circles: the Governing Class in America* New York: Random House
- 1986. *Who Rules America Now? A View from the 1980's*. New York: Simon and Schuster
- Ehrenreich, Barbara-John Ehrenreich 1977. The Professional-Managerial Class. *Radical America*, March-April, 7-31.
- Fligstein, Neil 1990. *The Transformation of Corporate Control*. Cambridge: Harvard University Press
- 1995. Networks of Power or the Finance Conception of Control? *American Sociological Review*, 60, 600-603.
- Foucault, Michel, 1978. *The History of Sexuality*. New York
- 1984. *The Use of Pleasure* London: Penguin Books
- Galbraith, John K. 1971. *The Industrial State* New York: Mentor
- Gouldner, Alvin 1979. *The Future of Intellectual As and the Rise of the New Class* Oxford: Oxford University Press
- Granovetter, Mark 1985. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91, 481-510.
- Hankiss Elemér 1990. *East European Alternatives* Oxford: Clarendon Press. (Hankiss Elemér 1989 *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989)
- Martin, Bill-Iván Szelényi 1988. Theories of Cultural Capital and Beyond. In: Ron Eyerman-Thomas Soderquist (eds.) *Intellectuals, Universities and the State*. Berkeley: University of California Press, 16-49.
- Mizruchi, Mark 1982. *The American Corporate Networks, 1904-1974*. Beverly Hills, CA: Sage
- Mizruchi, Mark-Michael Schwartz 1987. *Intercompany Relations: The Structural Analysis of Business*. Cambridge: Cambridge University Press
- Nee, Victor 1989. A Theory of Market Transition. *American Sociological Review*, 56, 663-681.
- Róna-Tas, Ákos 1994. The First Shall be the Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism. *American Journal of Sociology*, 100, 40-69.
- Stark, David 1992. Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, 6, 17-51.
- 1996. Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, 101.
- Szelényi Iván-Szelényi Szonja 1990. Az elit cirkulációja? *Kritika*, 9, 8-10.
- Szelényi, Iván-Szonja Szelényi 1995. Circulation and Reproduction of Elites in Post-Communist Transformation. *Theory and Society*, 24.
- Veblen, Thorstein 1963 [1919] *The Engineers and the Price System*. New York: Harcourt and Brace
- Walder, Andrew 1995. Career Mobility and the Communist Party Order. *American Sociological Review*
- Zeitlin, Maurice 1974. Corporate Ownership and Control: the Large Corporation and the Capitalist Class. *American Journal of Sociology*, 79, 1073-1119.

